

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.В.Ващенко*

«ІСТОРІЯ ЯК ФІЗИКА»: М.ГРУШЕВСЬКИЙ У ПОШУКАХ УНІВЕРСАЛЬНИХ ЗАКОНІВ ІСТОРИЧНОЇ ДІЇ

Із перспектив нової культурної історії науки автор вивчає присутність мови фізики кінця ХІХ – початку ХХ ст. у текстах М.Грушевського, акцентуючи увагу на рецепції «батьком української історіографії» «закону збереження енергії» в його позиціях універсальних моделей розвитку особистості, періоду, людства.

У суспільному житті енергія є тільки газетною метафорою. Але коли енергія привноситься як елемент, що впливає на хід історичного процесу, то це вже не є невинна метафора, а це є культ великої людини філософії Ніцше, яка потрапила в польський неоромантизм, і, як я підозрюю, звідти на сторінки Грушевського, а також Липинського і всіх так званих істориків-державників

Н.Яковенко. Дискусія¹

Не можу погодитися з доповідачем, що енергія – це мета, фізична сила... Це цілком фізична сила, так само, зрештою, і в суспільній діяльності, як і у самій фізиці

Я.Дашкевич. Дискусія²

Що значить розрізняти мову фізики в численних історіях кінця ХІХ – початку ХХ ст., наприклад, історіях М.Грушевського? Для історіографа це значить – підійти з відповідальністю до наукової метамови епохи, усвідомлюючи, що пік творчості М.Грушевського нашарувався на «великий перелом» у теоретичній фізиці – дисципліні, яка не була рівною серед інших, виступаючи своєрідною універсальною парадигмою, визначала загальні стандарти науковості, надиктовувала власне бачення «картини світу», але також у певний спосіб формувала образи тіла та відповідні стилі життя інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Серцевина цього перевороту знаходилася у руйнації механістичного світогляду, що панував у науці нового часу, починаючи принаймні з ХVІІ ст. Цей переворот відбився, насамперед, у новій проблематизації концепту енергія, який у відомій праці Е.Маха отримав таке цілком «метафізичне» звучання: «Для позначення того чогось, що не знищується, мірою чого слугує механічна робота, крок за кроком увійшла у вжиток назва енергія»³.

Фіксацією проєкцій даного концепту в текстах М.Грушевського, проявленням у просторі його праць «анонімної присутності» голосів апостолів «енергетичної революції» у фізиці ХІХ – початку ХХ ст. Г.Гельмгольца, Е.Маха, Р.Авенаріуса, В.Оствальда – тих, кого зазвичай пов'язують із позитивізмом «третьої хвили», окреслюються завдання цього дослідження. Загальна проблема, яка постає тут, – окреслення в текстах українського історика сегментів механістичного стилю мислення, притаманного класичній моделі науковості, що певною мірою визначав історіописання українського гуманітарія на початку ХХ ст. та «позитивістських наративних стратегій», які дозволяли М.Грушевському перетворити «історію» на різновид «фізики».

Рухаючись у фарватері проблематики так званої нової культурної історії науки, насамперед, досліджень Е.Рабінбаха та А.Моруса, простежимо, як М.Грушевським прописувалася концепція «енергії» та взаємопов'язані з нею метафори праці, втоми, слабкості тіла та захворювання, що становили єдину

* Ващенко Володимир Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету.

картину бачення світу поколінням зламу XIX–XX ст., картину, сюжет якої виписувала фізика.

Власне, стислому аналізу концепцій Е.Рабінбаха та А.Моруса – авторів, які на сьогодні задають міжнародні стандарти розробки проблеми «гуманітарних вимірів» технологічної категорії «енергія» зазначеного періоду, буде присвячено першу частину дослідження.

Тематика другої частини міститиме сюжет пошуку тих інформаційних каналів, які забезпечували рецепцію М.Грушевським законів циркуляції енергії.

Сенс наступної, третьої частини, визначатиметься логікою двох питань: а) під юрисдикцію яких саме законів фізики підпадала логіка певних висловлювань М.Грушевського щодо трьох традиційних «суб'єктів» соціальної дії (особи, нації та держави), із перспектив яких історіописання відповідного періоду конструювало власні наративи та б) як навіяне певними теоріями фізики ставлення до тіла як «резервуара обмеженої енергії» породжувало два відмінні життєві стилі інтелектуальної еліти епохи *fin-de-siècle*, що відбилося у численних, побудованих М.Грушевським біографіях: оптимістичний стиль «гігієнічного життя», тобто контрольованого раціонального збереження «життєвої енергії» відповідно до дії «закону збереження енергії» Г.Гельмгольца та стиль декаданс – «богемного життя», яке продукувало неконтрольовані енергетичні витрати й наголошувало на процесах ентропії, логіка яких впливала із закону Р.Клаузіуса.

Соціокультурні проекції «закону збереження енергії» з перспектив нової культурної історії науки

Енсон Рабінбах у монографії «Людський двигун. Енергія, втома та джерела модерності»⁴ поставив за мету простежити в деталях, як наукова та технологічна метафори «енергії» формували гуманітарну (політичну, соціальну та історіографічну) думку другої половини XIX – початку XX ст.

Європа початку XIX ст., як доводить Е.Рабінбах, успадкувала моральну концепцію праці, що була спадщиною середньовічного християнства з його розумінням праці в термінах персональної відповідальності та індивідуальних вад (таким, як лінощі). Але під впливом «енергетичних» концепцій другої половини XIX ст., витоки яких знаходилися в просторі теоретичної фізики, ці традиційні уявлення про працю змінилися у двох напрямках – напрямі соціального оптимізму та песимізму.

Оптимістичний вектор розвитку суспільства репрезентувала теорія німецького фізика та лікаря Германа фон Гельмгольца, який у 1847 р. сформулював універсальний закон збереження енергії. У своєму знаменитому курсі лекцій Г.Гельмгольц у такому вигляді подав цей закон: «сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна;... вона не може бути ані збільшена, ані зменшена, не зважаючи на всю розмаїтість змін, що відбуваються повсюди у природі...»⁵. Г.Гельмгольц сприймав усі сили природи в їх незліченних формах як еманацию єдиної універсальної енергії, яка зберігається на «складі енергії».

Таким чином, активно використовуючи метафору природи як «складу енергії», німецький фізик, по-перше, наполягав на енергії як абсолютно константній величині. По-друге, закон встановлював вільну трансформацію енергії, перехід одного її різновиду в інший без будь-яких втрат: «...найновіші дослідження цих відносин (енергії – В.В.) показали, що якщо одна форма енергії знищується, то виграє інша в еквівалентних відносинах, так що перша форма може бути ... поновлена іншим родом дій, що при цьому немає жодної втрати, а лише зміна форми енергії. З цього розбору еквівалентів ми можемо зробити висновок, що у всесвіті є склад енергії, який не може бути ані збільшено, ані зменшено, ані зміне-

но будь-якою іншою дією природи... Ось чому будь-яка енергія, яку ми потребуємо й для наших машин, і для дії нашого власного тіла, може бути взята лише з великого складу сил, що міститься у всесвіті (виділення моє – В.В.)»⁶. Саме ця універсальна енергія становила основу універсального концепту праці, якому вчений дав назву «енергія праці». Відповідно до цієї теорії, тіло було буквально двигуном – машиною з трансформації енергії в працю, чимось на кшталт парового двигуна. А єдиною відмінністю людського двигуна від будь-якого іншого була «ефективність трансформації енергії». Проте треба зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст., окрім домінуючої механічної метафори «тіла – двигуна» (продуцента енергії) все більшого поширення набувала також і електрична метафора «тіла – акумуляторної батареї» (резервуара енергії).

Праця з таких перспектив була абстрагована й відокремлена від свого специфічного індивідуального контексту, особливостей професії, соціальних стосунків та людських цілей. Із цієї ідеї Г.Гельмгольца про природу як склад енергії, що є в розпорядженні людства задля здійснення продуктивної роботи, промовляв оптимізм буржуазного суспільства XIX ст. Цим оптимістичним суспільним поглядам другої половини XIX ст. Е.Рабінбах дав назву «продуктивізм» – переконання, що науковий підхід до праці може звільнити продуктивний потенціал людського тіла. Прикладом «соціальної» проекції цих уявлень та інтеграції їх у площину соціологічних теорій може слугувати діяльність К.Маркса, який у своїх ранніх роботах (1840-х рр.) розглядав працю як сутнісно людську діяльність, що визначає соціальну ідентичність. Натомість у працях початку 1860-х рр. і «Капіталі» він настільки сприйняв ідеї Г.Гельмгольца про «енергію праці», що його погляди змінилися повністю, і тепер праця розглядалася ним не крізь призму парадигми людської діяльності, а з перспектив того, як людське може бути емансиповане через технологію та, за К.Марксом, «наукову соціальну організацію».

А.Р.Морус у статті «Міра людини: технологізуючи вікторіанське тіло» фактично розвиває думки Е.Рабінбаха: «Із цих перспектив людське тіло могло б розглядатися як машина, уособлюючи недавно висловлену доктрину збереження енергії в той самий спосіб, як електрична батарея чи паровий двигун. Такі різні вчені, як Герман фон Гельмгольц і Карл Маркс, розглядали тіло таким же чином. Сили природи, продуктивні сили фабричної системи та важко працюючий робітник могли б розглядатися як приклади одного узагальнюючого закону. Хімічна дія, електрика, пар та сила праці були обмінними проявами універсальної енергії»⁷.

Таким чином, активно використовуючи метафору природи як «складу енергії», німецький фізик, по-перше, наполягав на енергії як абсолютно константній величині. По-друге, закон установлював вільну трансформацію енергії, перехід одного її різновиду в інший без будь-яких втрат⁸.

Ідеї Г.Гельмгольца розвинув на початку XX ст. Е.Мах. Розробляючи свої концепції в річищі головних положень позитивізму, він увів у пізнавальні конструкції принцип енергетизму, який проголошував, що існує єдина енергія і для психічного й для фізичного, кількість якої є незмінною й переходить від руху до мислення та навпаки. Відлуння цієї теорії відчувалося в концепціях таких психологів-«нейрофізіологів», як Бехтерев, Блонський, Штерн та ін. (1920–1930-ті рр.).

Друга, песимістична настанова щодо наукового розуміння праці походила з теорій Рудольфа Клаузіуса, який невдовзі після Г.Гельмгольца продемонстрував, що у практичних термінах трансформація енергії у працю супроводжується неминучою втратою сили – ідея, яка покладена в основу другого закону термодинаміки. Відповідно до наукових ідей термодинаміки, що стали визначальними для концепції праці в модерну епоху, центральною проблемою ефективно-

сті «людського двигуна» була боротьба проти втоми, яка розглядалася як еквівалент ентропії: «Як ентропія виявляла втрату енергії, включену в будь-яку передачу сили, так і втома виявляла втрату енергії в збереженні вправності в соціально корисній продукції. Через те, що енергія була трансцендентальною, «об'єктивною» силою в природі, втома ставала об'єктивним показником суспільства, заснованого на людській силі»⁹. Інший дослідник – визнаний авторитет у галузі історії психіатрії – Рой Портер із цього приводу писав: «Артикульований у середині XIX ст., другий закон термодинаміки до того ж стверджував, що квантум енергії, наявний у всесвіті, поступово та невблаганно зменшується. Ця теорія ентропії була включена медициною у вигляді таких тверджень, як заява Генрі Моудслі що «енергія людського тіла [е] визначена і не невичерпна кількість»... Такого роду запозичення з енергії фізиків були семантично та символічно пов'язані з домінуючими економічними метафорами. У межах ідіоми нервової економії, мова «депресії» слугувала економічним та неврологічним містком – чи йшлося про такі речі, як зменшення витрат капіталів у час економічної депресії, падіння атмосферного тиску в метеорологічній депресії чи вичерпання нервової енергії»¹⁰.

Таким чином, паралельно з необмеженою обіцяркою продуктивізму (що трималася на законі Г.Гельмгольца) існував страх (який впливав із другого закону термодинаміки) і який Е.Рабінбах назвав «занепокоєння межами», тобто – вимоги індустріальної праці та самої модерності могли б виснажити тіло. Праця із цього моменту перестала бути справою індивідуального морального характеру, а набула характеру соціальної чи життєвої гігієни. Як наслідок, психологи кінця XIX ст. почали активно шукати причини ментальних захворювань, таких, як неврастенія в психологічній динаміці втоми.

Канали рецепції «закону збереження енергії» М.Грушевським: російський контекст

Наскільки М.Грушевський був ознайомлений із тими численними дискусіями, які точилися навколо категорії «енергія» наприкінці XIX – на початку XX ст., починаючи з праць Г.Гельмгольца? Зазначимо, що перший переклад робіт німецького фізика російською мовою датовано 1864 р. – саме тоді в популярному в Російській імперії часопису «Современник» була опублікована програмова стаття Г.Гельмгольца «Взаємодія сил природи». Наступного, 1865 р., у Харкові було перекладено його курс лекцій під назвою «Закон збереження сили», де «закон збереження енергії» формулювався так: «сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна; ... вона не може бути ані збільшена, ані зменшена, незважаючи на всю різноманітність змін, що відбуваються повсюди в природі...»¹¹. Таким чином, активне освоєння ідей Г.Гельмгольца в інтелектуальному просторі Російської імперії почалося з середини 1860-х рр., а його праці активно друкувалися ще й на початку XX ст.¹²

Паралельно відбувалось публікування текстів інших представників «енергетизму». У 1899 р. побачило світ російськомовне видання Р.Авенаріуса «Філософія як мислення про світ відповідно до принципу найменшого спротиву сил» (переклад німецькомовного тексту 1876 р.), в якому філософ поставив за мету «...застосувати принцип найменшої міри сил до розвитку філософії»¹³. У 1903 р. з'явився переклад російською «Філософії природи» «батька енергетизму» В.Оствальда¹⁴. У 1909 р. російською мовою надруковано дві праці Е. Маха («Принцип збереження роботи: історія та коріння його»¹⁵ та «Популярно-наукові нариси»¹⁶). Якщо ж урахувати, що зазначені автори належали до німецькомовної (здебільшого австро-швейцарської) інтелектуальної традиції, то не мож-

на виключати й безпосереднього знайомства М.Грушевського з їх працями, адже його викладацька й наукова кар'єра (від 1894 р.) розвивалася на теренах Австро-Угорщини.

Інтелектуали провідних країн світу рубежу XIX–XX ст. – соціологи, психологи, історики, спираючись на «метафізичні» побудови засновників «енергетизму», розпочали власні «суспільні експерименти» з концептом «енергії».

Так, 1905 р. побачила світ праця російського нейропсихолога М.В.Країнського під промовистою назвою «Енергетична психологія», в основі якої була стаття автора від 1897 р. – «Закон збереження енергії у використанні психічної діяльності людини». Зокрема, у своїй монографії (фактично, цитуючи власну статтю) М.В.Країнський наголосив, що психічна енергія «являє собою особливий вид загальної світової енергії й проявляється, як і в усіх фізико-хімічних процесах, у двох формах – живої та потенційної, а звідси ... підпорядкована відомим нам законам енергетики. Із цього погляду всі психічні явища від рефлексаторних до найвищих душевних рухів, на мою думку, мають бути зведені до законів фізики та хімії. **Уся нова психологія має бути побудована на законі збереження енергії**»¹⁷ (виділення моє – В.В.). Як зазначив російський нейропсихолог, одним із супротивників такого «фізичного» підходу до психології був Бехтерев.

Сучасник М.Грушевського, відомий інтелектуал з українським корінням Сергій Подолинський здійснив доволі вдалу спробу переформулювати концепції марксизму в дусі «закону збереження енергії», спробу, яка не пройшла повз увагу К.Маркса¹⁸.

Джерелом вичерпної інформації стосовно «фізичного напрямку» в психології для Михайла Сергійовича слугували праці Дж.Дрепера, з якими він ознайомився вже в 1891 р. Записи зі «Щоденника» (1888–1894 рр.) М.Грушевського недвозначно вказують, що протягом тижня (з 25 листопада по 2 грудня) український історик читав текст(и) цього англійського філософа та природничника: «Уранці прийшовши, студіював свій реферат і читав Дрепера» (25 листопада)¹⁹. А на початку зими 1891 р. (2 грудня) Михайло Сергійович записав: «...а далі я пішов поздоровлять комен[данта?], потім читав Дрепера...»²⁰. Достеменно невідомо, які саме тексти професора фізики, математики та фізіології Нью-Йоркського університету Джона Вільяма Дрепера читав М.Грушевський, але щоб скласти загальне уявлення про концепції, які «фізик-фізіолог» Дж.Дрепер протягував від одного свого тексту до іншого та які український історик міг перейняти від нього, звернімося до одного з ранніх творів англійського натурфілософа, який було перекладено російською в 1868 р. – «Фізіологія людини, статична та динамічна, або умови та протікання людського життя». Погляди Дж.Дрепера в цій праці мало чим відрізнялися від того загального напрямку другої половини XIX ст., який намагався підпорядкувати фізіологію, психологію та історію законам фізики в її механістичній іпостасі: «Розглядаючи фізіологію ... я спробував увести до цієї книги ті методи дослідження, які використовуються зазвичай письменниками стосовно механіки; як і в цій ... науці існує два відмінних відділи, з яких один належить до рівноваги, а інший до руху неорганічних тіл – так само й у фізіології мають існувати дві галузі: статична та динамічна, з яких одна обіймає умови рівноваги, а інша – умови її розвитку...»²¹. А в главі VIII «Суспільна механіка» Дж.Дрепер фактично визначає дисциплінарні демаркаційні межі історіописання галуззю фізіології: «...дії людини мають такий щільний зв'язок із його організацією, що загальну історію можливо визнати лише главою фізіології»²². Таким чином, історія, яка виступає лише підрозділом фізіології, є внаслідок цього також і відгалуженням фізики, оскільки остання включає в себе фізіологію. Історія також підпорядковується загальному дисциплінарному розподілу, який існує у фізиці. Тексти Дж.Дрепера були одним із

каналів інформації, який міг підживлювати уявлення студента М.Грушевського про закони функціонування енергії в суспільстві.

Цілком теоретичні, без перебільшення навіть «метафізичні», дискусії навколо природи енергії, відповідно до аналогічних диспутів у теоретичній фізиці, велися й на шпальтах «Літературно-наукового вісника» («ЛНВ»), одним із редакторів якого, нагадаємо, був М.Грушевський. Яскравий приклад такої теоретичної статті – опублікована в «ЛНВ» у 1903 р. наукова розвідка О.Гірняка під доволі промовистою назвою: «Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі»²³. Знаючи про геть неформальний та активний спосіб особистого редагування М.Грушевським часопису, можемо припустити, що повз його руки не проходили й такого роду тексти.

У першому томі «Історії української літератури» М.Грушевського (розділ «Початки і розвій словесного мистецтва») відголоски цих фізичних дискусій навколо енергії постають зі всією очевидністю («Починається з так званої /гри, забави/ примітивної людини, у котрій, одначе, елемент забави глибоким способом сполучається з методами інтенсифікації й найповнішого використання людської енергії, котрі тільки останніми часами стали предметами сполучених фізичних і технічних дослідів»²⁴ (виділення моє – В.В.)).

Цікавим є те, що «людська енергія» виступає тут не як «метафізична абстракція», не як «неоромантична газетна метафора», а як практична наукова проблема, законним простором розв'язання якої є саме фізика з конкретним завданням – зменшити втрати енергії та раціоналізувати її використання. Це питання взаємодії «інтенсивної (екстенсивної) енергії», щоправда, у специфічному ракурсі, відбилося в численних висловлюваннях М.Грушевського щодо «акторів» історичної дії (народу, держави та особистості).

**«Закон збереження енергії» як спільна стратегія конструювання
М.Грушевським «народу» – «держави» – «героя»**

**1. «Народ» – «держава»: затиснуті між інтенсивною
та екстенсивною енергіями**

У своїй широко й заслужено цитованій праці («Історіософія та історіографія М.Грушевського») академік О.Пріцак зауважив: «...треба ще проаналізувати три фокальні терміни, без розуміння яких важко користуватися доробком ІУР. Я маю на увазі такі терміни, як «народ», «держава» й «герой в історії». Справа в тому, що терміни взяті з різних систем, які в основному – неспівмірні. «Народ» у М.Г. – це поняття метафізики романтичного періоду, тоді коли його «держава» – це анархістично-соціалістичний термін... Тільки «герой в історії» відповідає позитивістській концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР»²⁵.

Погоджуємося з тезою О.Пріцака про належність трьох фокальних термінів до неспівмірних історіософських систем (метафізики романтизму, позитивізму та анархістського соціалізму). Проте все ще вимагає уточнення й подальшого аналізу доволі принципове питання: в який спосіб ця карнавальна суміш різнобарвних образів-понять («народ – держава – герой»), початково конституйованих у межах відмінних філософських традицій і зібраних до купи М.Грушевським, була «приручена» та дисциплінована письмом історика-позитивіста й, відповідно, яка спільна наративна стратегія диктувала вченому порядок їх прописування, і то – не лише в «Історії України-Руси»? Оскільки сценою дії всіх трьох термінів був, як зазначив академік О.Пріцак, позитивізм, що вбачав у процесах державотворення, етногенезу та індивідуальної діяльності лише окремий випадок загальної юрисдикції універсальних законів природи, відповідь на поставлене питання шукатимемо в дисциплінарному просторі так званих «точних наук». Ураховуючи, що найсильнішу соціальну проекцію наприкінці ХІХ –

на початку ХХ ст., на погляд Е.Рабінбаха, відкидала «фізика», то по чергово тестуючи задіяні М.Грушевським «фокальні» концепти, спробуємо простежити, як у певних висловлюваннях позитивіст М.Грушевський підпорядковує «історію» (народу, держави, особистості) «закону збереження енергії».

У досить відомій статті «Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.» М.Грушевський накреслює своєрідну «компенсаційну енергетичну модель», яка мала слугувати засобом інтерпретації всього колонізаційного руху українського народу початку ХVІ ст.: **«Український нарід немов нагороджує себе великими територіальними, колонізаційними здобутками за крах своїх політичних планів... Енергія соціальної й політичної боротьби заривається в степовий переліг... Дістаємо не тільки величавий образ стихійної народної сили, але незвичайно характеристичну... демонстрацію переходу інтенсивної енергії в екстенсивну й перемогу сеї екстензії – одну з многих, записаних на сторінках української історії...»**²⁶ (виділення моє – В.В.).

Таким чином, історія українського народу на своїх численних прикладах має продемонструвати своєрідну «економію енергії», дію універсального фізичного закону – закону збереження енергії. Причому цілком виконуються вимоги обох норм цього закону: а) здатність енергії трансформуватися з однієї форми («інтенсивної» – у вигляді соціальної та політичної боротьби) в іншу («екстенсивну» енергію колонізаційного руху); б) вимога «паритету» витраченої енергії, її «збереження» (втрата інтенсивної енергії супроводжується – «нагороджується» – абсолютно адекватним – «переможним» – надбанням екстенсивної). У такий «закономірний» спосіб енергетичних розтрат українського народу потенційна українська державність розчиняється в території.

Як видно, і формування української держави, на думку вченого, підкорялося тенетам цього «фізичного закону». Наведена вище «розширена редакція» принципу трансформації інтенсивної енергії в екстенсивну у зв'язку з етнічними українськими колонізаційними процесами від 1914 р. лише дублювала «коротку редакцію», подану М.Грушевським у 1898 р., під час відомої доповіді історика, присвяченої столітнім роковинам відродження українсько-руської літератури: **«У своїй екстенсивності руська державна будова була мало інтенсивна»** (виділення моє – В.В.). Зацеплюючи важні культурні здобутки на великій просторі, вона не мала міцного кореня у своїм ґрунті»²⁷.

Міркою того ж самого закону «збереження енергії» оцінював М.Грушевський також індивідуальну діяльність: **«І коли читач не раз може побажав би більше інтензивної, як екстензивної енергії у ш. автора»** (виділення моє – В.В.), то – в усякім разі з вдячністю прийме сі проби розв'язання важних питань старопольського державного життя...»²⁸. За правилами цієї ж наративної конструкції, що черпала свою силу в метафорах трансформації енергії, побудована була й фігура О.Лазаревського у відомій статті М.Грушевського – його зображено як історика, що провадив в українській історичній науці переважно екстенсивну роботу й нехтував інтенсивною.

Якщо повернути сказаному М.Грушевським у наведених вище уривках його первинний смисл, звернувшись до мови фізики кінця ХІХ ст., то вийде, що історик просто озвучив «закон Г.Гельма», який один із батьків-засновників «енергетизму» В.Оствальд у «Філософії природи» сформулював так: **«...щоб який-небудь процес мав місце, потрібно, щоб існували різниці інтенсивностей енергій, які присутні. Загальним вираженням цього закону ми зобов'язані Г.Гельму (1887 р.). Отже, якщо немає різниці інтенсивностей, то нічого не відбувається...»**²⁹. Підкреслюючи, що цей закон відображає необхідну, але недостатню передумову, щоб будь-який процес розпочався, В.Оствальд переформулював його так: «лише ті енергії зберігаються як просторово відокремлені явища, які утворюють разом з іншими складну рівновагу, при якій різниці інтен-

сивностей однієї енергії компенсуються рівноцінними різницями інтенсивностей іншої енергії... щоб що-небудь відбувалося, мають існувати некомпенсовані різності інтенсивностей»³⁰. Події української історії (революційні, колонізаційні, культурні, націєтворчі) відбуваються саме тому, що вона проявляє себе у граничному полі напруження інтенсивностей у дихотомії «інтенсивність (політична енергія) – екстенсивність (енергія освоєння території)».

Проте ця класична фізикалістська, суцільно механістична картина світу в її чистому вигляді далеко не завжди визначала рух історичного письма М.Грушевського, особливо коли автоматизм реалізації фізичних законів зустрічався з відпирністю життєвої проблемної ситуації, такої, як, наприклад, проблеми перетворення етнографічної маси на політичну націю. У таких випадках учений удавався до побудови «справжніх» «інтелектуальних кентаврів», синтезуючи концепції класичного позитивізму та філософії життя. Такі «синтетичні висловлювання» М.Грушевського, узяті у своїй сенсовній цілісності, здатні зруйнувати будь-яку наукознавчу класифікацію, будь-яку спробу підігнати окремий вислів ученого під заздалегідь визначену конструкцію «ідеального типу» певної наукової парадигми. Наприклад: «Треба хотіти бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити всі суспільні засоби – **перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвою. Етнографічна окремішність, – це статика, національне життя – продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того хотіти, треба робити, треба дерзати** (виділення моє – В.В.)»³¹. Як видно, М.Грушевський одночасно користується двома типами метафор, двома загальними кодами, які спираються на дві відмінні за походженням традиції, проте однаково зрозумілі для читачів початку ХХ ст. Визначальний для волюнтаристської традиції концепт «волі» (популярного на початку ХХ ст. ніцшеанства, конотації якого в цитаті М.Грушевського становлять ірраціональний момент висловлювання) йде поряд із традиційним для сцієнтистської традиції терміном «енергії». Певна аналогія із «соціальною статикою» та «соціальною динамікою» – цього класичного, ще за часів О.Конта, поділу соціології як науки легко прочитується в наведеному уривку як принцип диференціації «етносу / нації», власне, як і мова традиційної фізики (з її законом перетворення потенційної енергії в кінетичну), яка для самої соціології була дисциплінарною моделлю.

Наведені вище цитати свідчать про те, що для інтерпретації процесів етногенезу та націєтворення історик-М.Грушевський часто спирався на своєрідний аналог конституційованого в дисциплінарних межах фізики «закону збереження енергії», згідно з яким при переході енергії з однієї форми в іншу її кількість залишається незмінною й однаковою. Проте для письма М.Грушевського було характерним використання не лише цієї «оптимістичної», як охарактеризував її Е.Рабінбах, енергетичної моделі. Принаймні, коли йшлося про енергію психічних творчих процесів – система аргументації М.Грушевського нагадувала більше другий закон термодинаміки з його порушенням «енергетичних пропорцій», ніж постулати Г.Гельмгольца: «...збільшуючи лише деструкційну енергію, дає дуже мало конкретного. Управді, як у механічних процесах, сама рухова енергія викликає певні творчі процеси. Але ся творчість не стоїть в ніякій пропорції до сили енергії, яка тратиться в сім процесі (виділення моє – В.В.). Усе здобуте досі держиться тільки фактичним станом речей, і не можна знати, що покажеться в активі «освободженої Росії» при найближчим обрахунку»³².

Наведена вище цитата М.Грушевського торкається проблем «психології» та «фізіології» творчості, зокрема питань співвідношення енергетичних витрат при розумовій та фізичній праці. У фізіології та психології кінця ХІХ – початку ХХ ст. повністю й безроздільно панував так званий «фізичний напрям», який протистояв «віталістичним» концепціям. У 1904 р. у книзі «Про основні понят-

тя психології та фізіології» М.Страхов, застосовуючи панівну дисциплінарну модель фізики, дав таке визначення фізіології: «**Фізіологія ... значить те ж, що й фізика...** (виділення моє – В.В.), фізіологія в обширному (значенні) – фізика органічних тіл»³³. Психологія також на поч. ХХ ст. розглядалась як форма фізики. А такий авторитетний фахівець-психолог зазначеного періоду, як американець Л.Уорд розглядав її крізь призму фізики: «**Психологія є фізикою духу** (виділення моє – В.В.), і її явища настільки ж одноманітні, і закони є настільки ж точними, як у фізиці неорганічного світу. Якби цього не було, психологія не була б наукою й не було б ніякого сенсу вивчати її»³⁴.

Дослідники психології творчості зазначеного періоду з'ясували, що механічні рухи (ритмічні та одноманітні) стимулюють розумову й творчу діяльність, причому витрати «фізичної енергії» не перебувають у жодних чітко визначених пропорціях із кількістю продукрованої «розумової енергії». М.Грушевський, здається, був непогано обізнаний із цими «енергетичними концепціями» у галузі психології творчості й, можливо, сама така його зацікавленість була щільно пов'язана з прагматичною потребою вченого підвищити КПД власної розумової праці.

2. «Герой»: нестача життєвої енергії як центральна «драма інтелектуала»

Якщо ж скористатися двома концепціями праці, запропонованими Е.Рабін-бахом та розвинутими А.Морусом (традиційною «релігійною» та «науковою») як своєрідним класифікатором мемуарів М.Грушевського, то можна сказати, що у просторі його «Щоденника» (1888–1894 рр.) концепт праці функціонував як етична категорія й сприймався істориком у термінах індивідуальної відповідальності перед Богом³⁵, тоді як в «Автобіографії» (1906 р.) робота прописувалася вже як наукова категорія у вигляді абстрактної енергії, що продукується «двигуном-тілом» відповідно до законів, відкритих Г.Гельмгольцем. Закони циркулювання цієї абстрактної енергії визначали не лише самотематизацію М.Грушевського в його мемуарах, але також – контури прописування ним біографій-інших.

Коли йшлося про біографії знакових постатей, сконструйованих у текстах М.Грушевського, то успіх розв'язання ними життєвих конфліктів безпосередньо залежав від концепції «енергії», точніше – «життєвої енергії». Із цих перспектив усі «актори» біографічних фікцій М.Грушевського доволі жорстко розподілялися на дві категорії – тих, хто був наділений надлишками такої енергії (і, відповідно, здатністю, у супереч життєвим обставинам, відповідати на виклики долі), і тих, хто такими надлишками не «володів». Відповідно, в основі конструювання ним життєписів лежала ця універсальна енергетична модель. Причому М.Грушевський, раз наділивши фігуру героя тим чи іншим «енергетичним маркером», слідував цій наративній стратегії незмінно й до кінця своєї розповіді підпорядковував їй життєпис. У цьому сенсі таку «типологізацію» героїв М.Грушевським можна назвати метафізичною. На такому тлі справжньою та глибинною життєвою драмою героя виступала «нестача життєвої енергії» й нездатність унаслідок цього адекватно відповісти на виклики долі (хвороби, соціальні негаразди, проблеми національної ідентичності...).

Як репрезентанти моделі «енергетичної нестачі», що нездатні були «заламати» власною енергією долю, були прописані В.Антонович та М.Дашкевич. Зворотний приклад являло собою конструювання М.Грушевським біографії О.Кониського, який постав перед читачем у вигляді своєрідного билинного героя, що з успіхом долає випробування долі.

Порівняти написані М.Грушевським некрологи В.Антоновича та М.Дашкевича є сенс не лише тому, що слабку енергетичну модель уособлювали два представники «школи В.Антоновича», які перебували на різних полюсах її дидак-

тичної та рольової структури (йдеться про «вчителя» та «учня»), а й тому, що писалися ці два тексти майже одночасно – у 1908 р. (М.Дашкевич) та 1909 р. (В.Антонович).

Щодо М.Дашкевича: **«Але він не був смілою, боєвою натурою, і ті українські симпатії його залишилися платонічними, а їх властитель, ідучи, як кажуть росіяне – «в сторону найменшого спротивлення», старанно уникав усього, що могло б на нього стягнути закид «українофільства» – залишився тільки «українознавцем»**³⁶. Позначивши, таким чином, основним конфліктом його життя суперечність між «етнічним (українським) походженням, вихованням, інтересами» та імперською дійсністю або «структурами реальності», М.Грушевський підкреслив нездатність М.Дашкевича піти «проти течії».

Не дивно, що намальований М.Грушевським тією ж технікою та майже в тих же фарбах за рік «портрет» В.Антоновича виявився копією «образу» М.Дашкевича: **«Але боєвою натурою не був він, навіть у добі найбільшого розцвіту своїх сил і енергії (виділення моє – В.В.). Незвичайно делікатний і вражливий по натурі він не мав у собі всепалючого вогню, який змушує людину переломити найприкріші для неї обставини»**³⁷.

У випадку з В.Антоновичем, вписуючи його в модель «енергетичної нестачі», М.Грушевський, імовірно, спирався на листи самого Володимира Боніфатійовича. Треба підкреслити, що така оцінка могла скластися вже на початку 1890-х рр., коли творчі сили В.Антоновича різко пішли на спад, і Михайло Сергійович просто «підігнав» цей образ пізнього Антоновича під власну узагальнюючу конструкцію «енергетичної слабкості»: **«Взагалі кажучи, мої сили до того осунулись, що ... я себе не пізнаю, руки опускаються і я себе не пізнаю»** (1894 р.)³⁸. В іншому листі В.Антонович пише: **«...Вам, як щирому приятелі я признався, що енергія в мене ослабла...»**³⁹. А у листі від 22 червня 1897 р. знаходимо такі рядки: **«...я виведений хоробливим станом зі свого нормального побуту й через те більш як слід денервуваний...»** (виділення моє – В.В.)⁴⁰.

Таким чином, В.Антонович та М.Дашкевич не були «бойовими натурами», при цьому перший «не мав у собі вогню, щоб переломити найприкріші обставини», а другий просто йшов «в сторону найменшого спротивлення», навіть не намагаючись щось «переламувати».

Натомість О.Кониському вдавалося завдяки своїй нестримній енергії змінити гнів фортуни на милість – усупереч численним хворобам, краху політичного проекту «угоди» з поляками... «Ані се заслання й ограниченне свободи, ані пізніші пригоди, які приходилося зазнати Кониському (арешт і процес 1885 р.) не знищили ані змагань, ані енергії його, хоч сильно підірвали і без того не здоров'я»⁴¹. В іншому місці М.Грушевський пише: **«Його завзяте, енергія, витривалість особливо відбивають на тлі сучасної байдужості і безвладности його земляків і роблять з нього одну з визначніших фігур в історії України XIX ст.»**⁴². Як бачимо, модель, за якою було сконструйовано образ О.Кониського, становила своєрідну опозицію моделі, за якою вибудовувалася фігура «В.Антоновича – М.Дашкевича».

3. Контроль розтрат енергії «тіла» та стилі життя інтелектуалів епохи *fin-de-siècle*

У 1904 р. М.Грушевський відгукнувся на смерть А.Чехова некрологом у «Літературно-науковому віснику». А.Чехов належав до тих письменників, із творчістю яких М.Грушевський ознайомився ще будучи студентом. Він високо цінував письменника. Система аргументації, яку застосував М.Грушевський, мала розташувати творчість А.Чехова у просторі хвороби. Як і в багатьох інших випадках, Михайло Сергійович скористався тут стратегією *illness narrative*, тоб-

то, прописав сенс життя письменника через боротьбу з хворобою: «Його довголітня недуга, його довга й тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як узагалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. ...вже в 1895–1896 рр. він жив під ненастанним страхом наглої смерті. Щоб не піддатися, треба було вести **житє як можна гігієнічне, в теплім підсонню... а на се не було гроша...** (виділення моє – В.В.)»⁴³.

Концепція «гігієнічного життя» як спосіб протистояти хворобі. М.Грушевський, здається, говорить тут про певний стиль життя інтелектуала початку ХХ ст., наслідування якому може зупинити хворобу на шляху до смерті й появи чергового некролога⁴⁴. «ЛНВ» намагався жваво реагувати на появу праць із «гігієни нервового життя». Так, у 1906 р. «Видавнича спілка» у Львові опублікувала працю Фореля «Гігієна нервового і духового життя», на яку у 1907 р. з'явилася відповідна рецензія у «ЛНВ»⁴⁵.

М.Грушевський говорить також про те, що відповідати вимогам подібного стилю життя є справою непростюю. У листі до О.Барвінського історик писав: «Прикро чути й за Ваше нездоров'є! Я також не похвалюся... А особливо як подумаєш, що абсолютно **не маю собі подарувати можливості провадити гігієнічніше життя!** (виділення моє – В.В.). То є біда наша..., що так часто ціла важка справа лежить на одному чоловіку – де ж тут балакати за здоров'є. Се потроху належить і до моєї малої особи»⁴⁶.

Як видно, «гігієнічне життя», яке було складовою загального поняття стилю життя інтелектуалів, включало в себе певний режим праці, але також і відповідне бажане місце проживання в його широкому та вузькому сенсах.

У широкому сенсі – це природне (найбільш сприятливий для фізіології тієї чи іншої особи клімат) та соціальне (урбаністичне чи сільське) місце проживання. У вузькому – це звичні й комфортні умови проживання (функціональність помешкання, архітектура, речі, що оточували й становили основу комфортності існування тіла).

Саме наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., підкоряючись вимогам нового стилю життя представників середнього класу, в архітектурі почав домінувати модерністський стиль *art nouveau*. Уникання прямих кутів та ліній, здавалося, було найбільшою турботою тих архітекторів, художників та ремісників, які намагалися ідентифікувати себе із цим напрямом. Він був серед перших із тотальних стилів, домінуючих у дизайні всього – від архітектурних інтер'єрів до капелюхів і запонок, та першим, що орієнтувався на вимоги «нової психології» – надати максимальний комфорт багатостраждальному тілу та нервам, що потерпали від шаленого ритму сучасного життя. Він характеризувався переходом до простору приватного інтер'єру, який мав би заспокоїти розбурхані нерви. Інтер'єр *art nouveau*, люксово обладнаний, робив свій терапевтичний та функціональний внесок щодо комфорту внутрішнього психологічного стану індивідуума. Ця тема «взаємодії» вимог новітньої психіатрії та архітектури початку ХХ ст. розкрита у блискучій статті К.Бреснагана «Неврастенічний суб'єкт та буржуазний інтер'єр»⁴⁷.

В «Автобіографії» 1906 р. М.Грушевський також продемонстрував свою достатню обізнаність зі спеціальною літературою. Нагадаємо, що саме завдяки слідуванню певним життєвим правилам проживання, що відповідали найелементарнішим вимогам гігієнічного життя, М.Грушевському, здається, вдалося приборкати свій невроз та поновити втрачену працездатність. Коли в «Автобіографії» 1906 р. він писав про те, що неврастенія його пішла на спад після придбання ним землі за Львовом, то можемо не сумніватися, що в цьому біограф-себе-як-іншого М.Грушевський слідує давно «опрацьованому» у біографіях «інших» сюжету життєвої гігієни: «Житє в сій далекій від міського гамору вілі не мало причинило ся до можності упорядувати свою наукову роботу й протиставити-

ся упадку здоров'я»⁴⁸. М.Грушевський говорить про те, про що дуже добре знав «освічений читач» початку ХХ ст. та що не є секретом для сучасних спеціалістів з «історії неврозів». Нам же доводиться нагадувати, що концепт «неврастенії» із самого початку пов'язувався зі швидким темпом урбаністичної цивілізації й «міським гамором», а своєрідною терапією виступало проживання хворого в сільській (заміській) місцевості. Про це ж писав у 1904 р. у «ЛНВ» І.Раковський⁴⁹ (нагадаємо, що ця стаття була опублікована у «ЛНВ» за той же рік, в якому у статті-некролозі на А.Чехова М.Грушевський зазначив неможливість російського письменника слідувати вимогам гігієнічного життя).

Із приводу негативного впливу міського життя на стан нервової системи Н.-Р.Schmiedebach (авторитетний спеціаліст із питань формування культур неврастенії у Німеччині) у статті «Громадський погляд на неврастенію в Німеччині: у пошуках нового ритму життя» пише: «Одна остання громадська потреба у контексті дебатів із неврастенії має бути згадана. Було сказано, що однією з вирішальних причин нервової слабкості був міський шум. Здебільшого цей шум походив від візків, які рухалися кам'яною бруківкою, що супроводжувалося шмаганням коней»⁵⁰. Ситуація в Австро-Угорщині навряд чи відрізнялася від Німеччини.

Зазначимо, що такий консенсус інтелектуалів відповідного періоду (як лікарів, так і освічених пацієнтів) щодо цілющих властивостей сільського повітря був залишком ідеалізації сільського життя, виплеканої епохою романтизму. І в цьому пункті відповідності певному стилю життя, наслідуючи медичні настанови на «гігієнічне життя» у селі, М.Грушевський, як і більшість представників середнього класу кінця ХІХ – початку ХХ ст., виступав «романтиком» та «народником».

Окрім переселення за місто, М.Грушевський скористався й іншим засобом поліпшення здоров'я – закордонною поїздкою в Італію (про це він також пише в «Автобіографії»). Така форма організації дозвілля – поїздки в закордонні санаторії – на початку ХХ ст. була поширенням життєвого стилю аристократичної верхівки на середній клас, до якого належали й інтелектуали.

Якщо «здоров'я» або, інакше кажучи, протиставлення хворобам розглядати як певний вододіл для класифікації стилів життя європейського інтелектуала кінця ХІХ – початку ХХ ст., то «гігієнічне життя» у такому випадку мало своїм негативним відповідником «богемне життя», пов'язане з розвитком культури декаданс. Богемне життя – шлях неконтрольованої розтрати енергії тіла. У «Літературній спадщині Альфонса Доде» – статті, опублікованій М.Грушевським 1899 р., дослідник торкається проблеми тісного зв'язку між «богемним життям» та занепадом здоров'я: «Взагалі Доде багато працював сі роки, роблячи свою літературну кар'єру, а разом жив веселим нерегулярним жителем парижської «богеми», як зветься се «циганське» парижське життя; з роду слабший його організм був дуже ослаблений сими висиланнями...»⁵¹. Продовжуючи цю тему в наступному числі «ЛНВ», разом підпорядковуючи матеріал біографії А.Доде наративній стратегії *illness narrative* для інтерпретації передчасного, на думку вченого, згортання творчості французького письменника, М.Грушевський написав: «Такий ранній упадок творчості може здивувати: випускаючи Руместана, Доде мав лише сорок літ. Але се пояснює нам лихий стан його здоров'я: ми знаємо, що він був слабавшим від молодих літ і мусів часто виїздити на поправку; в своїх записках він оповідає, що під час роботи над «Королями на вигнанню», він прожив таку ostru атаку слабости, що не надіяв ся жити й своїй жінці доручав закінчити книгу. Страху показалися, на щастя, неоправданими, але сили упадали, і задовго перед смертю Доде став справдішнім мучеником своїх хвороб, так що можна тільки дивувати ся його духовним силам, що брали гору над новим упадком організму... давали йому можливість творити не вважаючи на фізичні страждання»⁵².

Наративна стратегія, що конструювала сюжетну лінію «захворювання як перепони» процесу «органічної» реалізації особистості та розкриття її творчого потенціалу не була інваріантною чи незмінною. Існував також і позитивно орієнтований варіант цієї стратегії, своєрідна інверсія моделі, хоч зустрічалася вона у текстах початку ХХ ст. скоріш як виняток, ніж правило. Елементи такої «інверсованої моделі» використав, наприклад, І.Франко у тому ж таки «ЛНВ» за 1904 р. при написанні некролога англійському філософу та соціологу Г.Спенсеру: «Уроджений у р.1820 в Дербі він (Г.Спенсер – В.В.) від малку був хорова-тий і се оцадило йому муки в тодішній англійській школі, якої страховища ві-домі кожному, хто читав Діккенсові повісти, особливо Давіда Копперфільда»⁵³. Отже, як видно, хвороба Г.Спенсера («тілесні муки») була тим «щасливим квитком», який позбавив його від більш згубних впливів суспільства через шкільну освіту («мук соціальних»).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, по-перше, концепція «універсальної енергії» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була трансцендентальною катего-рією, яка належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму – усім тим його різновидам, які сприймали фізикалістську модель світу як універсальну. Можна сказати, що «енергія» виступала тим транспарадигмальним кон-цептом, який немов лінія горизонту поєднувала горній містицизм неороманти-ків і земний логіцизм позитивістів, «релігію ліриків» та «формули фізиків». І не дарма фізики-теоретики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили «енергію» «корінною метафорою» (Т.Сарбін) своєї наукової метафізики.

По-друге, «життєва енергія» у текстах М.Грушевського виступала імперсо-нальною категорією, і він удавався до одних і тих самих енергетичних наратив-них стратегій, до тих самих лінгвістичних конструкцій, систем аргументації та «енергетичних» метафор, коли йшлося про «народні маси», «державу» і про «героїв-індивідів». Для порядку історичного письма Михайла Сергійовича, як бачимо, було байдуже, який «актор історичної дії» посяде місце у просторі вже готової наративної конструкції, хто займе «порожню клітину» заздалегідь ви-значеного сюжету, в якому трансформація енергії має відбутися або за схемою, визначеною законом Г.Гельмгольца, або за законом Р.Клаузіуса.

За всім сказаним вище стоїть принаймні одна дійсна проблема – проблема виходу української історіографії на рівень дослідження застосованих М.Грушев-ським метафізичних концептів; на рівень, за яким редукція його думки стає вже неможливою й розчиняється в невизначеності. До такої метафізичної під-кладки його історіописання й належала категорія енергії.

¹ Запис засідань конференції. Дискусія. Наталія Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали конференції. – Л., 1999. – С.344.

² Там само. – С.310. Дискусія з питань функціонування концепту «енергія» в тек-стах М.Грушевського, одним з учасників якої виступав проф. Я.Дашкевич, була спрово-кована новаторською статтею проф. Н.Яковенко «Особа як діяч історичного процесу в і-сторіографії М.Грушевського».

³ Мах Э. Популярно-научные очерки. – Санкт-Петербург, 1909. – С.120.

⁴ Rabinbach A. The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity. – N.-Y., 1990. – 402 р. Ця найвідоміша праця Е.Рабінбаха є результатом численних дослі-джень, які провадив автор з поч. 1980-х рр. (Rabinbach A. The Body without Fatigue: A Nineteenth-century Utopia // Political Symbolism in Modern Europe: Essays in Honor of Ge-orge Mosse / Ed. by S.Drescher, 1982. – P.46–62; *Idem*. The Economy of the Body at the End of the Nineteenth Century // Work in France: Representations, Meaning, Organization and Practice / Ed. by S.L.Kaplan and C.J.Koepp – Ithaca, 1986. – P.415–513).

- ⁵ Гельмгольц Г. Закон сохранения силы: Лекции. – Х., 1865. – С.6. Праці Г.Гельмгольца активно друкувалися й на початку ХХ ст. (Гельмгольц Г. Два исследования по гидродинамике. – Москва, 1902. – 108 с.).
- ⁶ Там же. – С.22.
- ⁷ Morus I.R. The Measure of Man: Technologizing the Victorian Body // Hist. Scien. – 1999. – Vol.XXXVII. – P.249.
- ⁸ Ibid. – P.22.
- ⁹ Див.: Rabinbach A. The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity. – P.68.
- ¹⁰ Porter R. Nervousness, Eighteenth and Nineteenth Century Style: From Luxury to Labor // Cultures of neurasthenia. From Beard to the First World War / Ed. by Marijke Gijswijt Hofstra and Roy Porter. – Rodopi, 2001. – P.38.
- ¹¹ Див.: Гельмгольц Г. Закон сохранения силы. – С.6.
- ¹² Див.: Гельмгольц Г. Два исследования по гидродинамике. – Москва, 1902. – 108 с.
- ¹³ Див.: Авенариус Р. Философия как мышление о мире сообразно принципу наименьшего сопротивления сил. – Санкт-Петербург, 1899. – С.3.
- ¹⁴ Оствальд В. Философия природы. – Санкт-Петербург, 1903. – 326 с.
- ¹⁵ Мах Э. Принцип сохранения работы: история и корень его. – Санкт-Петербург, 1909. – 68 с.
- ¹⁶ Мах Э. Популярно-научные очерки. – Санкт-Петербург, 1909. – 342 с. Слід відзначити, що до цих «популярних нарисів» окремим розділом (с.119–152) увійшов майже без змін і текст «Принципу збереження роботи» (див. посилання 15). Проте його назва була суттєво відкоригована – розділ тепер називався «Принцип збереження енергії». Це свідчить про те, що на початку ХХ ст. у фізиці відбувалася вільна конвертація традиційного для механістичної моделі концепту «роботи–праці» (у тому числі людської) в концепт «енергії».
- ¹⁷ Краинский Н.В. Энергетическая психология. – Вып.1. – Вильно, 1905. – С.73.
- ¹⁸ Див. згадку про це Я.Грицака: Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.232.
- ¹⁹ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894). – К., 1997. – С.142.
- ²⁰ Там само. – С.143.
- ²¹ Дрепер Дж.В. Физиология человека, статическая и динамическая, или условие и течение человеческой жизни. – Санкт-Петербург, 1868. – С.1–2.
- ²² Там же. – С.278.
- ²³ Гірняк О. Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі // ЛНВ. – 1903. – Р.VI. – Т.XXI. – С.73–84.
- ²⁴ Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.61.
- ²⁵ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С.28.
- ²⁶ Грушевський М.С. Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р. // Україна. – 1914. – Кн.1. – С.21–22.
- ²⁷ Див: Грушевський М.С. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.112.
- ²⁸ Грушевський М.С. Бібліографія. Pr. Stanisław Kutrzeba – Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski (Rozprawy wydz. histor. filoz. T.XLIV. 196 s.) // ЗНТШ. – 1904. – Р.XIV. – Т.LXI. – С.16.
- ²⁹ Оствальд В. Философия природы. – Санкт-Петербург, 1903. – С.185.
- ³⁰ Там же. – С.190.
- ³¹ Грушевський М.С. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Р.X. – С.122.
- ³² Грушевський М.С. На руїнах // Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т.1. – С.313.
- ³³ Страхов Н. Об основных понятиях психологии и физиологии. – К., 1904. – С.84.
- ³⁴ Уорд Л. Психологические факторы цивилизации. – Санкт-Петербург, 1897. – С.22.
- ³⁵ Див.: Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М.І.Костомаров, В.В.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – С.73–91.
- ³⁶ Грушевський М.С. М.Дашкевич (1852 – 20.I.1908) // ЗНТШ. – 1908. – Т.81. – С.145.

³⁷ Грушевський М.С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. – К., 1909. – С.4 (відбиток з ЗНТШ. – Кн.ІІІ. – 1909).

³⁸ Лист В.Антоновича до М.Грушевського від 14 падолиста 1894 р. // ЦДІАК. – Ф.1235. – Спр.326. – Арк.17.

³⁹ Там само. – Арк.21.

⁴⁰ Там само. – Арк.56.

⁴¹ Грушевський М.С. Памяти Ол. Кониського // ЗНТШ. – 1900. – Т.XXXIX. – С.2.

⁴² Там само. – С.13.

⁴³ Грушевський М.С. Антон Чехов (некролог) // ЛНВ. – 1904. – Кн.8. – Т.XXVII. – Ч.2. – С.114.

⁴⁴ Проект «гігієнічного життя» поступово мав бути поширений не лише на «інтелектуалів», але й на «простий народ». Використовуючи сконструйовану епохою fin-de-siècle фігуру невротичної персони, жанр літератури «гігієни здоров'я», що опанував широкі верстви населення, був на зламі ХІХ–ХХ ст. тією ланкою, яка пов'язувала атрибути ідеального, здорового громадянина з ширшою конструкцією національного будівництва. Медична література, яка пропагувала «гігієну життя» (наприклад, «Бібліотека самоосвіти») мала у своїй основі раціоналістичний (просвітницький) проект перетворення народу на громадян через освіту й романтичний план трансформації народу в націю у процесі націєтворення.

⁴⁵ Кос М.А. [Рец.] Форель. Гігієна нервового і духового життя. – Львів: Видавн. спілка, 1906. – 188 с. // ЛНВ. – 1907. – Т.37. – Кн.1. – С.186.

⁴⁶ Лист М.Грушевського до О.Барвінського (20.ІІ.1895) // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Барвінського. – Спр.1026. – Папка 77. – Арк.49–49 зв.

⁴⁷ Bresnahan K. Neurasthenic Subjects and the Bourgeois Interior // Space and Culture. – Vol.6. – №2. – 2003. – P.169–177. Стаття досліджує неврастенію (або «нервові виснаження») як означення для культурних практик, що формували наприкінці ХІХ ст. дискурсивні та матеріальні простори. Неврастенія та її «лікування» – у продукуванні домашнього інтер'єра, була пов'язана зі страхами та інтересами з приводу впливів економічних та соціальних трансформацій на нових суб'єктів урбаністичного життя. Буржуазний інтер'єр покладався на конструкцію суб'єкта (чоловіка), приватизованого та розвернутого всередину; прочитуючи домашній дискурс неврастенії через аналіз буржуазного інтер'єра Вальтера Бенджаміна, стаття досліджує шляхи, через які цей простір служив для конструювання його суб'єктів і водночас репрезентував їх самих собі, продукуючи та стверджуючи міф дому в той самий момент, коли він зник з історичної сцени.

⁴⁸ Грушевський М.С. Автобіографія (1906 р.) // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.208–209.

⁴⁹ Раковський І. Вплив цивілізації на людські нерви // ЛНВ. – 1904. – Т.XXVII. – Кн.9.

⁵⁰ Schmiedebach H.-P. The public's view of neurasthenia in Germany: looking for a new rhythm of life // Clio Metrica. – Vol.63. – Iss.1. – Sept.2001. – P.227–228.

⁵¹ Грушевський М.С. Літературна спадщина Альфонса Доде // ЛНВ. – 1899. – Т.VII. – Кн.IX. – С.181.

⁵² Там само. – Т.VIII. – Кн.X. – С.15.

⁵³ Франко І. Г.Спенсер (некролог) // ЛНВ. – 1904. – Т.XXV. – С.62.

Examining M.Hrushevsky's use of the language of physics of the end of the 19th – beginning of the 20th Centuries, from the perspective of cultural history of science, the author focuses on the application by «the father of Ukrainian historiography» of «the law of energy conservation» in his formulation of universal models of the development of personality, of period and of humanity.